

Nogle hidtil ukendte forlæg til melodier i Hans Thomissøns Psalmebog 1569

Af HENRIK GLAHN

Udforskningen af kilderne til melodistoffet i Hans Thomissøns salmebog har som bekendt ikke ført til nogen fuldstændig klarlæggelse af proveniensen for de i alt 203 forskellige melodier, som indeholdes i dette for dansk salmetradition grundlæggende værk. Men i betragtning af materialets omfattende karakter må kildebestemmelsen dog siges at være ført vidt frem, først og fremmest takket være Severin Widdings grundlæggende oversigt over melodiforholdene, »Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573«, Kbh. 1933, hvori registreres udenlandske – aldeles overvejende tyske – forlæg eller konkordanser til i alt 151 melodier. Af de resterende 52 uidentificerede melodier er det siden lykkedes at efterspore yderligere 10 melodier, som indgår i det materiale, hvormed mine »Melodistudier«, 1954, beskæftiger sig.

Det er indlysende, at manglende kilder ikke i sig selv berettiger til antagelsen af de pågældende melodiers danske oprindelse. Kun i nogle få tilfælde er der, bl. a. gennem Thomissøns egne oplysninger, sikkert grundlag for at henføre melodierne til dansk eller nordisk tradition: »Pris oc ære oc dyd«, »Det hellige kors«, »Hielp oss O Herre Jesu Christ«, »Hielp oss Gud Fader i Himmerig«, »Den signede dag som wi nu see« og »Christ haffue loff«, der alle noteres første gang i Thomissøn, samt den allerede hos Wormordsen 1539 nedfældede »Gud Fader udi Himmerig«. Skærer vi disse 7 melodier fra det »ukendte« melodistof, bliver der endnu 35 melodier tilbage, hvis oprindelse vi ikke kender, og til hvilke man ved videre forskning kan håbe på at finde forlæg eller konkordanser i kilder uden for landets grænser. På baggrund af den kæmning af både kirkelig og verdslig overlevering, som allerede er foretaget ved tidligere undersøgelser, skal man dog næppe regne med, at endnu en systematisk gennempløjning af relevante kilder fra det 16. årh. vil indbringe nogen rig høst. Afdækning af nye kildemæssige og musikalske sammenhænge vil i væsentlig grad bero på lykketræf, hvilket bl. a. vil fremgå af denne lille afhandling, som ved forelæggelse af nogle nyfundne kilder til melodier i Thomissøns salmebog skulle yde et beskedent bidrag til reduktion af den omtalte gruppe af »ukendte melodier«.

Hvis man forsøger at foretage en inddeling efter musikalsk-stilistiske kriterier af de 35 melodier, der er i søgelyset, vil man kunne skelne mellem gregoriansk prægede melodier, viseprægede melodier af ret enkelt rytmisk tilsnit og kunstprægede melodier, som vi møder dem i det 16. århundredes tyske polyfone udsættelser (Senfl, Hofhaimer, Stoltzer o. s. v.), og selv om grænserne mellem disse tre grupper kan forekomme flydende, vil der ikke være tvivl om, hvilken af dem, der dominerer: den kunstprægede, som tillige i musikalsk henseende er den mest markante. En fornyet eftersøgning inden for denne genres tidligste tyske kilder har lønnet sig og bl. a. ført til identifikation af tre af Thomissøns melodier. Det drejer sig om følgende:

1. Nu glæder eder Adams børn allesammen, Th. 26

Ex. 1

P. Schöffler

O all mein Hoff-nung

Thomissøn 26

Nu glæ-der e-der A-dams børn al- - le sam-men / oc la- der e- ders hier-te

P. Sch.

Th.

sprin - - - ge. etc.

P. Sch.

Th.

P. Sch.

Th.

P. Sch.

Th.

P. Sch.

Th.

Teksten står oprindeligt som slutningsantifone til Magnificat i Hans Taussens aftensangsliturgi, hvorimod melodien hos Thomissøn viser sig at være en ændret og udvidet version af en Tenor-melodi i *Peter Schöffers Liederbuch*, Mainz 1513, den anonyme »O all mein Hoffnung steht zu dir«.¹ Forholdet mellem den tyske og den danske melodiform vil fremgå af sammenstillingen, ex. 1. Man kan ikke påstå, at melodien just har vundet ved den danske omredigering, som både eliminerer dele af originalen og indskyder nye linier for at få den tilpasset den lange, meget uhåndterlige danske strofe, og man vægrer sig ved at tro, at den – som P. Severinsen antyder det – har kunnet tjene som egentlig menighedssalme.² I »den jydsk Aftensang« har salmen snarere fungeret som *korets* svar på det forudgående Magnificat, og uden for denne specielle liturgiske sammenhæng har den næppe haft videre betydning, selv om den hos Thom. er placeret som selvstændig julesalme.

Det påviste melodiforlæg dementerer således Widdings formodning, at det drejer sig om »en virkelig senmiddelalderlig Antifon«.³ Men der er grund til at bemærke, at det er sjældent – om ikke enestående – at en foreliggende verdslig melodi gøres til genstand for så vidtløftige tilføjelser, som tilfældet viser. Til sammenligning kan anføres to af den lutherske salmesangs egentlige kontrafakturer, hvis ældste kilde netop er Schöffers *Liederbuch*: »Ach hülf mich Leid« og »Von edler Art«, der også begge fandt vej til det danske repertoire i Thomissøns værk.

En anden af de tidlige tyske Liedsamlinger, *Arnt von Aichs Liederbuch*, Köln (1519),⁵ viser sig ligeledes ved fornyet granskning at indeholde stof, som kaster nyt lys over den danske kildes repertoire og dets forudsætninger. Af de udprægede kunstsange i Thom. kan vi således føre kontrafakturen »O Christe huor vaar din kundschaff«, Th. 137, tilbage til Arnt von Aich nr. 37: »Rosina wo was dein Gestalt«, som også kendes fra andre kilder.⁶ Fra denne samling har Thom. hentet melodien til »En visse tale er denne her«, Th. 34, der er identisk med nr. 5: »An dich kan ich nit freuen mich«. Dette forlæg giver os samtidig opklaringen på den tidligere gådefulde melodioverskrift til salmen i Taussen 1553: »Under Rosine Noder eller An dyr kan ick nict« (An = Ohn'). Som tidligere anført, findes melodien i Souterliedekens 1540 til Ps. 22 med melodiangivelsen »Een boelder moet sich miden«, men Thom. har altså ikke sit forlæg i den nederlandske kilde.⁷ Arnt von Aichs sats »An dich kan ich nit«

1. Udg. i facsimile af »Die Gesellschaft Münchener Bibliophilen«, 1908. (40 num. expl.). Originalen i Bayerische Staatsbibl., München.

2. P. Severinsen, *Dansk Salmedigtning i Reformationstiden*, 1904, s. 64.

3. Widding II, s. 68.

4. H. Glahn, *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie*, 1954, I s. 216–217.

5. *Das Liederbuch des Arnt von Aich. Erste Partitur-Ausgabe der 75 vierst. Tonsätze von Eduard Bernoulli und Hans Joachim Moser*, 1930.

6. Foruden i diverse hss. i Otts *Liederbuch* 1544 med to satser af Lud. Senfl. (jfr. kommentaren til Aich-udgaven) samt i Souterliedekens 1540, Ps 35.

7. Jfr. Glahn I s. 213.

optoges i *Egenolffs Gassenhawerlin* 1535 nr. 31.⁸ Da Thom. til melodien »Lover Herren Hedninger alle«, Th. 290, har benyttet den med *Gassenhawerlin* sammen hørende »*Reutterliedlin*« 1535 (»Ewig bleib«, nr. 34),⁹ kan vi i det foreliggende tilfælde ikke entydigt bestemme den danske versions forlæg. Derimod kan vi med nogenlunde sikkerhed udpege Arnt von Aichs samling som kilde til de to melodier, som skal omtales i det følgende:

2. *Mit hierte opgaff it lystigt Ord*, Th. 31^v.

Fraset en ubetydelig rytmisk udjævning i lin. 2 samt indførelse af gentagelse af de to første linier er Thom. identisk med Aich nr. 13: »Aus hertzen grund bin ich verwundt«. Dermed verificeres atter en af melodioverskrifterne i Tausens salmebog, der til salmen angiver :»at siungis som Aff hiertens grund«:

Ex. 2

Arnt v. Aich, 13
Aus hertzen Grund/ bin ich ver-wundt/etc.
Thomissøn 31^v
Mit hier-te opgaff it lystigt Ord/ det quæ-der ieg nu for Kongens Bord/etc.

Aich
Th.

Aich
Th.

Konkordanser til stykket findes i forskellige schweiziske håndskrifter samt i Glareans »*Dodekachordon*« (Basel 1547), hvor det gengives med kirkelig tekst, A furore tuo, domine.¹⁰ H. J. Moser anfører Paul Hofhaimer som muligt ophav til kompositionen.¹¹

På mere overraskende måde giver Arnt von Aich os forlægget til

3. *Kom hellig Aand o Herre Gud / besøg*, Th. 107^v,

8. *Gassenhawerlin und Reutterliedlin ... Bei Christian Egenolf 1535. Faksimileneuauagabe von H. J. Moser, 1927.*

9. Jfr. Glahn I s. 218.

10. Udg. ved P. Bohn i PGfM XVI, 1888–90.

11. H. J. Moser, *Paul Hofhaimer*, 1929 s. 125.

som med fjernelse af originalens repetition og visse melodisk-rytmiske ændringer umiskendeligt svarer til *Superius* i Aich nr. 53: »Sie ist mein bul, ich bin ir gauch«, en fastelavnsnars elskovsvis:

Ex. 3

Arnt v. Aich, 53

Sie ist mein bul ich bin ir gauch/etc.

8 Kom hel-lig Aand o Her - - re Gud / be - søg vore hier - - ter oc giff oss roed / du lad

8 oss faa din hellige naa-de / Du lad oss faa din hel-li-ge naade / oc værmet oss i raad oc daad.

Det anonyme stykke, hvortil Arnt von Aich står som eneste kendte kilde, har i øvrigt på vanlig vis hovedmelodien i Tenor. Men Thom. fraviger altså her den almindelige praksis og benytter overstemmen som forbillede, om det så har været i den hensigt at tilsløre sin verdslige kilde eller det skyldes et tilfældigt indfald – vi ved det ikke, men må nøjes med at konstatere, at det uden tvivl er den danske melodiredaktør, der uden hjemmel i eksisterende sangtradition indfører og tilpasser melodien til den navnlig i svensk salmesang indsungne pinsesalme. Vi kan derfor nu se bort fra alle tidligere teorier om melodiens herkomst, som i så rigt mål har beskæftiget hymnologerne i Sverige, Danmark og Finland.¹² Supplerende skal dog de særlige problemer, som knytter sig til salmen og dens melodi, rides op.

Thom. meddeler p. 105–108 to versioner af Luthers hymneoversættelse, »Komm Gott Schöpfer, heiliger Geist« (Veni creator spiritus), nemlig A. Claus Mortensøns (?) »Kom Gud skaber O hellig Aand« med den klassiske mixolydiske melodi og B. en dansk gengivelse af Olaus Petris temmelig frie version, »Kom hellig Aand o Herre Gud«, med den omtalte melodi, hvis længde tvinger Thom. til den forstyrrende gentagelse af tredje tekstlinje. O. Petris salme tryktes første gang i »Swenske songor eller wisor ...«, Stockholm 1536 (muligvis allerede 1531), men på dansk grund kommer den først med Thom. Her viderefører Kingo 1699 begge salmer som hos Thom., idet dog B får forrang som egentlig pinsesalme (3. pinsedag), mens A anbringes ved aftensangen på 2. søn-

12. En oversigt over de i tidens løb fremsatte hypoteser om melodiens oprindelse giver Ingeborg Lagercrantz, *Lutherske kyrkovisor i finländske musikhandskrifter från 1500- och 1600-talen*. Del II, 1952 s. 39 f.

dag efter Helligtrekonger. I Pontoppidan 1740 er A atter rykket frem i pinse-afsnittet sammen med B, men Pont. noterer kun B-melodien, hvorimod den til Pont. hørende fuldstændige melodisamling, Breitendichs Koralbog 1764, naturligvis har begge melodierne. Derefter glider B – såvel tekst som melodi – ud af dansk salmesang. A fastholdes endnu frem til Weyse 1820 (her brugt til sekundære tekster i Evangelisk-Christelig Psalmebog), og kommer så først igen i de seneste koralbøger.¹³

I Sverige tegner udviklingen sig anderledes. Til O. Petris salme – altså B-teksten – har A-melodien været anvendt først. Den findes tidligst indført i »Een liten Songbok« 1553, men med 1600-tallets svenske og finske kilder skifter billedet. Først møder vi i en række koralhåndskrifter de to melodier side om side,¹⁴ enkelte finske har dog endnu A-melodien alene,¹⁵ men i århundredets senere del bliver B-melodien enerådende,¹⁶ og som sådan autoriseres den i »Then Swenska Psalmboken« (1695), 1697 samt alle senere svenske koralbøger. Tydeligt generet af den af melodien påtvungne liniegentagelse, søger man i 1939-års koralboken at komme uden om problemet ved at sætte parentes om melodien 4. linie samtidig med, at A-melodien bringes som alternativ i koralbogens tillæg. Senest går udgiverne af »Tillägg til Den svenska koralboken«, 1963, ind for, at B-melodien udelukkes til fordel for »den nu överallt brukade melodin«, d. v. s. hymnemelodien.¹⁷

Denne meget sammentrængte oversigt over de to melodiers skæbne i dansk-svensk og tildels finsk overlevering har givet et sjældent forekommende eksempel på, hvorledes en lidt tilfældigt virkende melodidisposition kom til at forrykke en salmes traditionelle melodibrug. Det er åbenbart, at den melodi, Thomissøn fremdrog fra Arnt von Aichs Liederbuch, fængede specielt inden for svensk salmetradition, og man kan da heller ikke frakende den betydelig musikalsk tiltrækningskraft.

Motiveringen for Thom.s valg af netop denne ukendte, tilmed metrisk inkongruente, verdslige satsstemme til O. Petris salme er dog stadig dunkel. Derimod må selve den omstændighed, at Thom. næsten demonstrativt tilsidesætter hymnemelodien, formentlig være dikteret af et ønske om at holde de to hinanden nærtstående hymneoversættelser klart adskilte som to selvstændige sal-

13. Th. Laub, *Rytmske koraler*, 1888 – *Den danske koralbog* ved J. P. Larsen og M. Wöldike, 1954.

14. Overvejende på grundlag af I. Lagercrantz' registrant kan anføres følgende hss.: Kangasala (o. 1624), Mönsterås (1646), Vöråboken samt Notae Psalmorum (begge efter 1646).

15. Loimijoki-hs. og hs. C IV 11 i Helsingfors UB.

16. Alem-hs. (o. 1645), Leimontinos koralbok (= Rappe hs. 1675), Roslagskulla (1690) m. fl.

17. Allerede Hæffner stiller sig kritisk til B-melodien: »Så skön denna melodi i sig sjelf ock är, så passar den ej rätt till denna psalm, emedan 3:dje radens ord skola repeteras, hvilket är stötande« (anmærkningen cit. efter Preben Nodermann, *Studier i svensk hymnologi*, 1911 II s. 69).

mer.¹⁸ Denne udlægning støttes af et paralleltilfælde i Thom., hvor en tysk grundtekst foreligger i to metrisk samstemmende oversættelser. Det er Luthers gendigtning af Ps. 12, »Ach Gott vom Himmel sieh darein« med henholdsvis Claus Mortensøns oversættelse, »O Gud aff Himmelen see her til«, og Olaus Petris – atter ret frie – version, »O Herre Gud aff Himmerig«. Alle tidligere danske salmebøger (Mortensøn, Malmø, Taussen) angiver samme melodi til de to salmer, og i Taussen 1568 noteres tilmed melodien (= den a-frygiske »Ach Gott vom Himmel«) til begge tekster. Thom. derimod anvender kun denne melodi til den danske version (Th. 212), mens O. Petris får anvist melodien »O Jesu Christ som mandom tog«, d. v. s. den g-doriske Walter-melodi (Th. 214).

Thomissøn har altså disponeret på principielt samme måde i de to omtalte tilfælde: vekslende melodier til adskillelse af to paralleltekster, og i begge tilfælde – hvor henholdsvis danske og svenske versioner placeres ved siden af hinanden – betegner Thomissøn en ændring i de forudgående salmebøgers melodiforskrifter til de fra svensk overtagne tekster.

Vi har i det foregående beskæftiget os med en af de få afvigelser i Thom. fra gængs tysk melodibrug. Den samhörighed mellem tekst og melodi, som er gældende inden for tysk tradition, afspejler sig også i det danske repertoire, og det er blot en bekræftelse på reglen, når der udover det allerede omtalte – og motiverede – eksempel kun kan registreres endnu tre salmer, hvor Thom. undlader at overføre de på tysk grund til teksten svarende melodier:

1. »I Jesu naffn begynde wi«
2. »Jesus Christ vor Frelsermand«
3. »Kom hellig Aand O Herre Gud / opfyld«

Disse tre salmer går alle tilbage til Cläus Mortensøns salmebog og hører altså hjemme i det tidligste danske stof. Det er derfor tænkeligt, at Thom.s melodibrug i disse tilfælde er udtryk for en specifik dansk tradition. »I Jesu naffn«, Th. 164, oversættelsen af »In Jesu Namen heben wir an«, forsyner allerede Taussen 1556 og siden i korrigeret form Thom. med en enklere, mere viseagtig melodi end den (eller de) fra tysk overlevering kendte (Zahn 1704 a (og b)), som i øvrigt på mekanisk vis er aftrykt i Taussen 1568. I Tyskland havde salmen kun ringe og sporadisk udbredelse og gled ud af sangbøgerne allerede inden århundredets udgang, og heller ikke herhjemme nåede den videre end til Thom. Widding antager, at Thom.s melodi er af nedertysk oprindelse, da vi har fået salmen ad den vej, men vi har ingen sikker viden om dens herkomst.

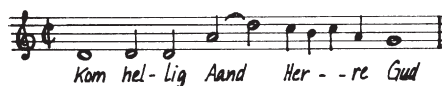
Den danske oversættelse af Luthers påskesalme, »Jesus Christus unser Hei-

18. Det bør i denne sammenhæng ikke overses, at Thom. principielt søgte at undgå dobbeltformer, hvad han understreger i sin fortale: »alleniste en Version oc fordanskelse paa huer Psalme ...«.

land«, »Jesus Christ vor Frelsermand«, Th. 93, hører til den afdeling i Claus Mortensøn, som formentlig kan tilskrives Arvid Pedersøn.¹⁹ Det er sandsynligt, at Thom. gengiver den i Danmark fra første færd benyttede melodi. I hvert fald vil den danske tekstversion ikke kunne tilpasses en af de kendte tyske melodier (Z. 1976–1978), idet Luthers korte Kyrieleison-omkvæd på dansk udvides til: »Kyrieleison / O Herre miskunde oss«. Selv med den bedste vilje og kraftigste stavelsesophobning vil denne slutlinie ikke kunne klemmes ind på de 7–8 toner i de foreliggende melodier. Den mest udbredte lutherske melodi til »Jesus Christus unser Heiland« fra Klug 1533 anvendte Thom. til gengæld til sin egen himmelfartssalme »Jesus Christus er opfaren«, Th. 98^v. Både denne og påskesalmen optoges i Kingo 1699, som imidlertid forkastede Thom.s påskemelodi og knyttede Klugs melodi til begge tekster, dog med nødvendig afkortning af det omtalte omkvæd i påskesalmen.

Også den tredje af de nævnte salmer, »Kom hellig Aand O Herre / Gud opfyld« efter Luthers »Komm heiliger Geist Herre Gott« rejser problemer af tekstlig art i forhold til den givne melodi. Som bekendt vrager Thom. den klassiske førreformatoriske melodi (Z. 7445), som ikke blot hører til den tyske salmesangs stamrepertoire, men også får fast plads i øvrig nordisk salmesang.²⁰ Widding formoder, at de ældste danske salmebøger har brugt den tysk-lutherske melodi, idet »Thom.s Mel. kræver et i Teksten indskudt O foran Herre. Da dette O ikke står i de ældste Psbg., er det givet, at de ikke har benyttet Thom.s Melodi«.²¹ Argumentationen er ikke holdbar, for allerede Taussen (1544) 1553 har det indskudte O. I de tidlige salmebøger savner førstelinien (i første strofe!) en stavelse, hvorfor man – selv om de danske oversættere ikke just var sarte over for metriske ujævnheder – ville være fristet til en udfyldning af linien, uanset hvilken melodi, der blev benyttet. Det forekommer mig i hvert fald ikke at være ude af pagt med den tids praksis, om salmen fra første færd kunne være sunget til Thom.s melodi således:

Ex. 4



At Thom.s melodi næppe er af dansk oprindelse eller er et produkt af Christian III's kapel,²² men må føres tilbage til tidligere tradition dokumenteres på overraskende måde gennem en *engelsk* luthersk sangbog, hvis melodistof

19. P. Severinsen op. cit. s. 48.

20. Tidligste svenske melodikilde er Mönsterås-hs. 1646. I svensk-finske hss. siden begyndelsen af det 17. årh., jfr. I. Lagercrantz II s. 46 f. og 83 f.

21. Widding II s. 201.

22. Ibid. s. 247. Jfr. tillige M. Wöldike, *En gammel dansk Salmemelodi*, Dansk Musiktidskr. 1931 s. 132.

først er gjort tilgængeligt gennem Maurice Frost, *English and Scottish Psalm and Hymn Tunes ca. 1543–1677*. London 1953. Sangbogen er den anonymt udgivne, udaterede samling, »Goostly Psalmes and Spirituall Songes«, hvis forfatter var en af den stormfulde engelske reformationens betydeligste personligheder, *Miles Coverdale*.²³ Samlingen er den første evangelisk-lutherske sangbog i England (med fare for at blive misforstået kunne man være fristet til at tilføje: tillige den sidste i den genre; for alle de følgende engelske og skotske sangbøger henter først og fremmest inspiration i det Calvinske psalter). M. Frost vil henføre Coverdales sangbog til ca. 1543, men i J. F. Mozleys udførlige bibliografi godtgøres det, at den ikke kan være *senere* end 1538, – Mozley ansætter (1536?).²⁴

Vi skal nedenfor komme ind på Coverdales samling i relation til det tyske og danske salmestof, men vil her først sammenstille de to versioner af melodien til:

4. *Kom hellig Aand O Herre Gud opfyld*, Th. 105 (Ex. 5)

af Coverdale anvendt til Ps. 127 (128): »Blessed are all that feare the lorde«. Trods klare forskelle kan der ikke herske tvivl om de to versioners fælles afstamning. Ud over den afvigende førstelinie adskiller de to former sig væsentligst ved disponeringen af de tre sidste linier. Mens Coverdale følger skemaet

ab ab cd b' cd', former Thom. melodien
således: ab ab cd e f d'

Som *type* er melodien ikke ukendt inden for det 16. årh.s verdslige og kirkelige vise. Fra nederlandsk tradition kan som beslægtet melodi anføres Souterliedekens 1540, melodien til Ps. 23, der bærer overskriften »Een aerdich trommelaerken sonder ducht« (ex. 6) og J. Fruytiers *Ecclesiasticus* 1565 nr. 22 med overskriften »A la fontaine du pres«.²⁵

Fra tysk kirkesang kan nævnes Val. Triller 1555: »Gottes Namen sollt ihr

23. J. F. Mozley, *Coverdale and his Bible*, 1953 s. 324 ff. – Jeg skylder universitetsadjunkt Holger Nørgaard hjertelig tak for denne og andre værdifulde henvisninger vedr. Coverdale og hans værk.

24. »Goostly Psalmes«, der trykkes af J. Gough i London »cum privilegio regali«, findes kun bevaret i et enkelt expl. i Queens College i Oxford. En fuldstændig tekstudgave af samlingen indgår i: *Remains of Myles Coverdale, Bishop of Exeter. Ed. for The Parker Society by George Pearson*, Cambridge 1846 s. 533–590, samt i Erich Althoff, *Myles Coverdales »Goostly Psalmes and Spirituall Songes« und das Deutsche Kirchenlied*, 1935 (Diss.). En gengivelse af originalens notetryk findes i Robert Steele, *The Earliest English Music Printing. Illustrated Monographys by Bibliographical Society No XI*, 1903 (fig. 8). Ud fra typografiske kriterier daterer Steele sangbogen til 1539–1540. Det er M. Frosts fortjeneste som den første at have publiceret melodirepertoiret i den nævnte ypperlige antologi. Melodierne gengives af Frost i originale nodeværdier, med moderne nøgler og førstestrofens tekst indført under noderne som i originalen.

25. J. Fruytiers, *Ecclesiasticus oft de wijse sproken Iesu des Soons Syrach* ... Antwerpen 1565. Facs.-udg. ved D. F. Scheurleer, Amsterdam 1898 s. 53.

Ex. 5

Coverdale fol XXXIX^v

Bles - sed are all that feare the lorde / wor-shippunge hym both nyght and daye/etc.

Kom hel-lig Aand O Her - - re Gud / op-fyld met din Naade oc mis-kund/etc.

Coverdale

Th.

Coverdale

Th.

Ex. 6

Souterliedekens Ps. 23

loben« med overskriften »Juste judex, Jesu Christe«, Z. 3683 og Nik. Herman 1560: »Erschienen ist der herrlich Tag«, Z. 1743.

Den musikalske og metriske korrespondens mellem den danske og den engelske version er så markant, at forbindelsen bør søges nøjere belyst, så meget mere som det drejer sig om et nyt spor for udforskningen af den danske salmebogs repertoire.

Først et par ord om indholdet af Coverdales samling. »Goostly Psalmes . . .« rummer i alt 41 salmer og melodier, der for den overvejende del både tekstligt og musikalsk bygger på tyske forbilleder. Undersøgelser af Alex Mitchell,²⁶

26. A. F. Mitchell, *Coverdale's »Spiritual Songs« and the German Kirchenlied*. *The Academy* nr. 634, 1884 (anføres andenhånds som den første undersøgelse over Coverdales tyske forlæg).

Ch. H. Herford²⁷ og Erich Althoff²⁸ over Coverdales salmer har kunnet henføre 35–36 til tyske lutherske forbilleder, spændende fra meget teksttro oversættelser til mere frie, selvstændige gendigtninge. De tyske forlægs førstekilder holder sig inden for perioden 1524–31. De anførte tekstundersøgelser har hverken søgt eller haft til formål nærmere at præcisere Coverdales tyske kildegrundlag, selv om det samlede repertoire – og lejlighedsvis også detaljer i teksten²⁹ – viser speciel afhængighed af den nedertyske salmetradition (Slüter 1531 o. a.), en afhængighed, som Coverdales melodistof er med til at understrege.

Melodistoffet hos Coverdale kan deles i tre grupper:

- | | |
|---|---------|
| I. Mel., som findes i tyske kilder 1524–29: | 33 mel. |
| II. Mel., som først optræder i tyske, resp. danske lutherske kilder efter 1540: | 5 mel. |
| III. Mel. af ukendt herkomst: | 3 mel. |

Det er naturligvis navnlig de 5 melodier inden for gruppe II, som må påkalde vor opmærksomhed, fordi vi med Coverdale har fået en ny førstekilde til de pågældende melodier. Ud over den allerede omtalte drejer det sig om følgende salmer hos Coverdale:

O oure father celestiall efter »Ach Vater unser der du bist«, hvis tidligste kilde, Zwickau 1525, noterer en melodi, der kun fik ringe udbredelse (Z. 8484). Coverdales melodi er den samme som i Kugelman 1540 (Z. 8485), som optoges hos Thom., i Hamburg-sangbøgerne samt i enkelte højtyske kilder. Den fortrængtes siden af den alternative melodi i Eler 1588 (Z. 8486), men har efter alt at dømme været gældende tidligt i nedertysk kirkesang (jfr. Widding II, 237).

Wake vp wake vp in gods name. Oversættelse af Hans Sachs' »Wach auf in Gottes Name«, som i de tidlige nodeløse sangbøger (Hans Sachs 1525, Slüter 1531) angives at skulle synges »In Toller Melodey«. Der kendes flere versioner af denne tyske visemelodi til andre tekster, specielt i nederlandsk område, men i forbindelse med Sachs' kontrafaktur har Thom. hidtil stået som eneste melodinedskrift. Coverdale betyder derfor et værdifuldt supplement til overleveringen, hvor den engelske version placerer sig tæt op ad den danske. Bl. a. er Coverdale og Thom. fælles om kadence på d i 6. linie, hvor øvrige nedskrifter slutter på c, e eller f (jfr. Glahn II nr. 81). Både tekst og melodi indikerer således fælles nedertysk forbillede for Coverdale og Thom., der i øvrigt også oversætter

27. Charles H. Herford, *Studies in the Literary Relations of England and Germany in the Sixteenth Century*, 1886 s. 8 ff.

28. Se note 24.

29. Althoff påviser bl. a., at Coverdales oversættelse af Decius' Gloriasalme, Allein Gott ..., »To god the hyghest be glory alway« bygger på den nedertyske version. Althoff s. 71.

salmens åbning ens: »Vaag op, vaag op i Guds naffn« (således siden Claus Mortensøn).

I lyft my soule lorde vp to the. Parafraisering af Ps. 24, 1. strofe fri, 2–11 str. efter Knöpken: »Van allen mynschen afgewandt« str. 3–12.³⁰ Kendes tidligst i enkelttryk Riga 1527, derpå hurtigt i nedertysk og dansk salmesang.³¹ Hidtil ældste melodikilde har været Chr. Ad. Nystads nedertyske Magdeburg-sangbog (1542), fra hvis form Coverdale fortrinsvis afviger i rytmisk henseende. Den engelske kilde slutter sig atter overvejende til den nedertysk-danske tradition (Hamburg-hs. 1554, Eler 1588 etc. Burmeister, Rostock 1601 – jfr. Glahn nr. 134).

Prayse thou the lorde Hierusalem. Fri gendigtning af Ps. 137, men den engelske strofes forbillede er den anonyme nedertyske »Hierusalem, des louen stat«, som fra Slüters sangbøger (1526/1531) optoges i Malmøsalmebogen 1533. Den findes i øvrigt udelukkende i nedertysk og dansk overlevering. Melodien til salmen har hidtil kun været kendt gennem Thom.s gengivelse, som man da også har henført til nedertysk tradition (Widding II, 174). I tråd med de tre forud omtalte melodier tør vi derfor også betragte Coverdales optagelse af samme melodi som Thom. som et udtryk for den nedertyske indflydelse på den engelske samling, og vi gengiver her de to versioner af

5. *Jerusalem du hellige Stad*, Th. 301:

Ex. 7

Coverdale fol L^y

Prayse thou the lorde Hie - ru - sa - lem / prayse thou thy god o Si - - - on / etc.

Thomissøn, 3ol

Je - ru - sa - lem du hel - li - ge Stad / loffue Her - ren al - le da - - - ge / etc.

Coverdale

Th.

Forskellene mellem den engelske og danske form ligger først og fremmest i den rytmiske udformning, men begge bærer præg af vekselrytme og er i det hele stærkt i pagt med tysk verdslig visetradition, som vi bl. a. kender den i den beslægtede melodi til »Wach auf meins Herzens schöne«.³² Det vil be-

30. Althoff s. 113 f.

31. Knöpkens salme var herhjemme først led i »den jyske aftensang« (1529), hvorfra den optoges i Malmøsalmebogen 1533. Den formodes at have stået i et nu tabt (neder)tyisk tryk før 1529. Jfr. P. Severinsen s. 15 og 55 ff. samt Widding II s. 62.

32. Z. 4327 a, Glahn I s. 182.

mærkes, at Coverdales rytmeform stærkest tenderer mod den gennemført tre-taktiske version, som vi senere møder i Arrebos redaktion 1627 til Ps. 96: »Nu siunger Herren en ny Sang«.

Det vil falde uden for denne studies rammer at komme ind på det øvrige melodistof i Coverdales »Goostly Psalms ...« med vurdering af de engelske varianter i forhold til den øvrige overlevering. Men ud fra de fremdragne melodier, som har måttet aftvinge særlig interesse som førstekilder, har vi sporet en klar forbindelse mellem den engelske samling og det danske stof med de nedertyske sangbøger som formidlende led. Hvilke eller hvilken nedertysk samling før 1538, der har været tale om, har vi ingen viden om. Blot er det givet, at der må »have foreligget en eller flere nu tabte nedertyske samlinger«, som har dannet forlæg for i hvert fald en del af stoffet i de tidligste danske salmebøger.³³

Spørgsmålet er nu, om der er tilstrækkelig basis for den nærliggende konklusion, at Thom.s melodi til »Kom hellig Aand O Herre Gud / opfyld« ligesom »Jerusalem du hellige Stad« stammer fra nedertysk tradition. Jeg tror, man må svare benægtende, først og fremmest p. gr. af melodiens anvendelse til to forskellige tekster. Som nævnt benytter Coverdale melodien til en gendigtning af Ps. 128, hvortil man ikke kan påvise noget sikkert tysk forlæg. Hertil kommer, at både Coverdale og de første nedertyske melodikilder til Luthers helligåndssalme (Eler 1588 etc.) (»Come holy spirite moste blessed lorde«) noterer den klassiske førreformatoriske melodi. Dermed er ikke sagt, at den doriske melodi ikke kan være vandret fra nordtysk sangtradition til både den engelske sangbog og dansk salmesang, men den kildemæssige sammenhæng er blot ikke klar. Teoretisk kunne det jo tænkes, at Coverdale har fået en impuls direkte fra dansk tradition – eller omvendt: at Thom. eller en af de foregående salmebogsredaktører (Taussen) var kendt med Coverdales samling og derigennem med den markante melodi.

Problemet er i sig selv vel ikke af central betydning. Men det stilles i et særligt perspektiv, når vi til slut kæder det sammen med spørgsmålet: Hvem var Miles Coverdale og hvad ved vi ud over selve repertoire i hans »Goostly Psalms«, som kan underbygge de påviste impulser fra salmesangen i Nordtyskland? Et kort rids af hans levnedsløb kan belyse dette.³⁴

Coverdale fødtes o. 1488 formentlig i York. I 1520-erne virkede han som Augustinermunk i Cambridge, hvor han sluttede sig til den kætterske teolog Dr. Barnes, som siden – i 1540 – brændtes på bålet for sine religiøse anskuelser. 1528 aflagde Coverdale munkedragten og begyndte åbent at prædike mod katolicismen, men snart efter måtte han tage flugten til kontinentet, hvor han

33. Widding II s. 16.

34. De vigtigste biografiske oplysninger er at finde i indledningskapitlet i Mozleys bog, som tillige rummer henvisninger til alle tidligere bidrag til Coverdales levnedsbeskrivelse.

opholdt sig i de følgende 7 år. Vi kender kun lidt til hans færden i disse år, men ved, at han i 1529 tilbragte henimod et år i Hamburg, hvor han bistod W. Tyndale med oversættelsen af de fem Mosebøger. Det vides ikke med sikkerhed, om Coverdale også har været i Danmark på dette tidspunkt, men vi må antage, at han på nærmeste hold har oplevet reformationens brydninger i Nordtyskland. De tidligste evangeliske gudstjenesteordninger i Hamburg stammer fra årene 1528 og 1529, den sidste ved Bugenhagens foranstaltning.³⁵ Coverdales første indtryk af den fremtrængende lutherske salmesang skriver sig fra disse år og kan altså lokaliseres til netop det område, fra hvilket vi har konstateret en speciel indvirkning på Coverdales eget salmeværk.

Coverdales betydeligste indsats er hans bibeloversættelse, »The great bible« fra 1539. Omtrent på dette tidspunkt studerede han i Tübingen, hvor han tog den teologiske doktorgrad (»doctor of divinity«) og o. 1543 har han efter alt at dømme besøgt Danmark, hvis gudstjenestelige forhold han gør til genstand for omtale i traktaten »The Order that the Church and Congregation of Chryst in Denmark, and in many places, countres and cities of Germany . . .« (1544).³⁶

I mellemtiden havde Coverdale ægtet den skotskfødte Elizabeth Macheson, gennem hvis søster og dennes ægtefælle, præsten og teologen John Macalpine, Coverdale senere på et yderst kritisk tidspunkt af sit liv fik afgørende bistand ved en redningsakt fra dansk side. Macalpine er identisk med Dr. Johannes Machabæus, der ligesom Coverdale måtte flygte fra sin præstegerning i England (1540), men som efter studier hos Melancthon i Wittenberg på Bugenhagens anbefaling blev kaldet af Christian III til professor i teologi ved Københavns Universitet i 1542. Hans indsats her knytter sig navnlig til udgivelsen af Christian III's bibel.³⁷

Da Coverdale efter 8 års udlændighed i 1548 – efter Henrik den Ottendes død – atter slog sig ned i England, kunne han endnu en kort tid virke for den rene lære i sit hjemland, og i 1551 fik han overdraget bispeembedet i Exeter. Men ved Edward VI's død i 1553 og Dronning Maries overtagelse af tronen blev han under den straks iværksatte hårdhændede katolske kurs øjeblikkelig afsat og indklaget for »the privy council«. Hans liv hang i en tråd, og en dødsdom var sikkert blevet udfaldet, dersom ikke den danske konge – på Machabæus' opfordring – havde grebet ind og ved gentagne og indtrængende skrivelser til Dronning Marie var gået i forbøn for ham og tilbudt, at Coverdale frit kunne få ophold med sin familie i Danmark.³⁸ Christian III's første brev

35. Wilh. Jensen, *Die älteste evangelische Gottesdienstordnung der Stadt Hamburg (1528). Musik und Kirche XV*, 1943 s. 9 ff.

36. *Writings and Translations of Myles Coverdale*. Ed. for The Parker Society by George Pearson, Cambridge 1844 s. 467 ff.

37. Bjørn Kornerup, *J. Machabæus. Dansk biografisk Leksikon XV*.

38. C. Molbech, *En kort Efterretning om den engelske Bibeloversætter, Biskop Myles Coverdale og hans Ophold i Danmark under Kong Christian III. Historisk Tidsskrift (1. række) V s. 154 ff.*

om sagen er fra 24. april 1554, men først den 19. februar det følgende år fik Coverdale lov til at forlade England. Vi ved, at han nåede vel til København, hvilket fremgår af »Knud Pedersens regnskab over Universitetets Indtægt og Udgift fra Paaske 1555 til Maj 1556«, som antegner: »gaff jeg for win och Clarete dominj professores skengte D. Machabei suoger . . . 3 Marck . . .«³⁹ Jo, den lutherske stridsmand fik en god modtagelse, men Coverdale slog sig ikke til ro her. Skønt godt til års – omkring 67 – ønskede han fortsat at virke blandt sine egne og drog til Wesel, som rummede en mindre koloni af engelske flygtninge. Vi skal ikke følge hans videre skæbne, men blot fra den sidste del af hans levnedsløb nævne, at han i 1559, da bølgerne atter havde lagt sig i England, med usvækket åndskraft og virkelyst – omend »pauper ac peregrinus« – drog tilbage til sin hjemstavn, hvor han fortsatte sin præstevirksomhed indtil kort før sin død, den 20. januar 1569.

Der er til dette korte biografiske rids endnu blot at føje, at den *indirekte* forbindelse mellem Miles Coverdale og Danmark, som vi har kunnet udlede af både tekst- og melodistof i hans »Goostly Psalmes . . .« fra o. 1538, modsvares af en *direkte* ved de ydre træk i den engelske reformators bevægede liv. Det skal ikke dermed påstås, at danske kilder eller dansk salmetradition har indvirket på Coverdales salmeudgivelse, dertil er grundlaget for spinkelt. Men efter det foreliggende skulle der være nogen rimelighed i at antage, at de danske reformatorer og salmebogsudgivere, i første række Hans Taussen og Thomissøn, har kendt den første engelske evangeliske sangbog.

39. *Danske Magasin* 3. Række VI, 1860 s. 260.

ZUSAMMENFASSUNG

Als Ergänzung zu den früheren Studien des Verfassers über den Melodiestoff in Hans Thomissøns »Den danske Psalmebog« 1569, werden einige neugefundene Quellen zu Melodien in diesem für die dänische und nordische Kirchenliedgeschichte grundlegenden Werk vorgelegt. Eine erneute Durchsuchung der deutschen Liederbücher des frühen 16. Jahrhunderts ergibt, daß einige der bisher unbekannten Melodien im dänischen Gesangbuch auf diesen Stoff zurückzuführen sind, entweder in Form von fast unveränderten Übernahmen oder als redigierte und erweiterte Satzstimmen. Von Peter Schöffers Liederbuch, 1513, stammt die Melodie der dänischen Strophe »Nu glæder Eder Adams Børn«, die eine recht drastische Umarbeitung der anonymen Tenormelodie »O all mein Hoffnung steht zu dir« (Schöffers Nr. 14) ist. Auch Arnt von Aichs Liederbuch (1519) hat Material zum dänischen Kirchengesang abgegeben. U. a. wird das namentlich in schweizerischen Liederhandschriften verbreitete »Aus Herten Grund« erwähnt, dessen Tenor-Cantus firmus mit wenigen Abweichungen für das dänische »En visse tale er denne her« verwendet wird. Demselben Liederbuch entstammt zugleich Thomissøns Melodie zu einer – ursprünglich schwedischen – Übersetzung von Luthers »Komm Gott Schöpfer, heiliger Geist«, aber ausnahmsweise verwendet Thomissøn hier Superius eines vorliegenden Liedsatzes, nämlich Aich Nr. 53: »Sie ist mein bul«. Während ein erheblicher Teil der auf die Liedtexte der Reformationszeit übertragenen weltlichen, stark satzgeprägten Liedmelodien oft eine begrenzte Lebenszeit hatte, setzte sich die letztere Melodie in dem dänischen und besonders dem schwedischen Kirchengesang fest, wo sie noch in dem autorisierten Choralbuch von 1939 vorgeschrieben wird.

Die Melodiewahl bei Thomissøn wird eingehender erörtert, und es wird versucht, die auffallende Umgehung der klassischen Hymnenmelodie zu Luthers Pfingstlied von den Richtlinien heraus, die für den Melodiegebrauch Thomissøns zu gelten scheinen, zu begründen. Das dänische Gesangbuch bringt zwei metrisch gleichmässige Versionen von Luthers Lied. Zur ersten wird die Hymnenmelodie verwendet. Wahrscheinlich aber in der Absicht, die beiden Fassungen klar auseinanderzuhalten als zwei selbstständige Lieder, mußte Thomissøn die andere Version mit »eigener Melodie« versehen.

Als Grundregel für die Melodiewahl Thomissøns gilt, daß er für Übersetzungen von deutschen Kirchenliedern die den Texten auf deutschem Boden zugehörigen Melodien verwendet. Wo die deutsche Überlieferung mehrere alternative Melodien kennt, wird sich die dänische Quelle meistens dem Melodiegebrauch niederdeutscher Gesangbücher anschließen. Lediglich drei Beispiele von dem 203 Melodien umfassenden Melodierepertoire können noch hervorgehoben werden, wo von dieser Hauptregel abgewichen ist: Die Übersetzungen von »In Jesu Namen heben wir an«, »Jesus Christus unser Heiland, der den Tod« und »Komm heiliger Geist, Herre Gott«. Die beiden ersten verwenden völlig unbekannte Melodien, die schon aus den dänischen Gesangbüchern des 17. Jahrhunderts verschwanden. Die letztere bürgert sich in dänischer Tradition ein und hat noch ihren Platz im Gemeindegesang. Die Existenz der Melodie vor Thomissøn ist erst jetzt bestätigt, wo es sich herausstellt, daß sie zum Repertoire in dem frühesten englischen lutherischen Gesangbuch, Miles Coverdales »Goostly Psalmes and Spirituall Songes ...« von etwa 1538, gehört. Coverdale und Thomissøn unterscheiden sich in rhythmischen und melodischen Einzelheiten, aber der gemeinsame Ursprung beider Fassungen ist unzweifelhaft.

Diese Konkordanz führt den Verfasser auf eine Erörterung von Melodie- und Textverhältnissen in dem englischen Gesangbuch, das auch auf anderen Punkten eine Verwandtschaft mit dem dänischen Stoff aufweist. Es wird nachgewiesen, daß das Bindeglied zwischen Coverdale und den dänischen Gesangbüchern in niederdeutscher Tradition liegt. Am klarsten spiegelt sich die Zusammengehörigkeit in dem gemeinsamen Melodiegebrauch zu dem niederdeutschen Psalmlied »Hierusalem des gelouen Stadt«, für das keine der deutschen Gesangbücher die Melodie überliefern.

Der Lebenslauf Coverdales bestätigt die nachgewiesenen Einflüsse von niederdeutschem Gebiet in seinem Gesangbuch, indem er 1529 in Hamburg seinen frühesten direkten Eindruck des deutschen evangelischen Kirchengesangs empfing. Auch mit den Strömungen in Dänemark stand der englische Reformator in sowohl direkter als indirekter Berührung,

was nicht nur durch seine Schrift »The Order of the Church in Denmark ...« (1544) hervorgeht, sondern zugleich durch den Rettungsakt, den der dänische König, Christian der Dritte, 1554–55 für Coverdale bewerkstelligte, der zu dieser Zeit in Gefahr stand, den Verfolgungen von Englands Protestanten zum Opfer zu fallen. Als Vermittler von dem persönlichen Eingreifen des dänischen Königs in dieser Angelegenheit steht der theologische Professor an der Universität Kopenhagen, Johannes Machabæus, der mit Coverdale beschwägert war (ihre Gattinnen waren Schwestern). Coverdale erhielt Ausreisegenehmigung für Dänemark, aber der Aufenthalt hier wurde nur von kurzer Dauer. Coverdales »Goostly Psalmes« sind auch für das Studium der deutschen lutherischen Melodieüberlieferung von Interesse. Wie der überwiegende Teil seiner Gesangtexte auf deutschen Vorlagen bauen, stammen die meisten der dazu gehörigen 41 Melodien von deutschem Kirchengesang. 33 Melodien sind schon vor 1529 vorhanden, aber drei Melodien sind erst in deutschen lutherischen Gesangbüchern nach 1538 bekannt: »Ach Vater unser der du bist« (Zahn 8485), »Wach auf in Gottes Name« (Toller Melodey) (Zahn 7213) und »Van allen Minschen affgewandt« (Zahn 4461). Dazu kommen noch die beiden obenerwähnten Konkordanzen zu Melodien in Thomissøns dänischem Gesangbuch samt drei Melodien unbekannten Ursprungs.

Der Melodiestoff der englischen Quelle, der erst durch Maurice Frost: *English and Scottish Psalm and Hymn Tunes c. 1543–1677*, 1953, allgemein zugänglich gemacht ist, ist übrigens als Ganzes nicht näheren Untersuchungen unterworfen oder zur gleichzeitigen deutschen Melodieüberlieferung in Beziehung gesetzt worden. Es muß hinzugefügt werden, daß die Datierung des Gesangbuches unsicher ist. Im Anschluß an J. F. Mosley Studien (1953, – siehe Fußnote 23) setzt der Verfasser etwa 1538 als das Jahr für das Erscheinen des Gesangbuches an, was *spätestens* 1538 bedeutet.